

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵԻՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, ՄՄ

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ՓՈՂՈՑՆԵՐԸ

Միջնադարյան Հայաստանի պատմության մեջ Անին բացառիկ դեր է կատարել ոչ միայն որպես երկրի քաղաքական ու հոգեւոր կենտրոն, Բագրատունյաց շրջանում՝ թագավորանիստ եւ կաթողիկոսանիստ, այլեւ քաղաքային կյանքի, տնտեսության, արհեստների ու առեւտրի, մշակույթի եւ արվեստի զարգացման առաջնակարգ վայր։ Հայաստանի մյուս քաղաքների համեմատ Անիի վերաբերյալ մեզ հասած տեղեկությունները նույնպես բազմաթիվ ու բազմաշերտ են։ Դրանցից են քաղաքի տեղանվանական նշումները, որոնք վերաբերում են տարբեր քաղաքամասերի, կառույցների (եկեղեցիներ, քաղաքային դարպասներ, հյուրատներ եւ այլն), անշարժ գույքի տարբեր տեսակների (տներ, կուղպակներ, ձիթհաններ, ջրաղացներ, ծաղկոց-պարտեզներ, այգիներ), փողոցների եւ այլն։

Անիի փողոցների մասին վկայություններ են պահպանվել ինչպես բուն քաղաքի, այնպես եւ նրա մերձակա վանքերի՝ Հոռոմոսի, Բագնայրի, Արշոառիճի, Խծկոնքի, հիմնականում ԺԳ. դարի նվիրատվական արձանագրություններում։ Անիի փողոցներին կամ դրանցից մի քանիսին՝ անունների մեկնաբանման եւ այլ առիթներով, անդրադարձել են Ղեւոնդ Ալիշանը¹, Բաբկեն Առաքելյանը², Գագիկ Սարգսյանը³, Սուրեն Ավագյանը⁴, Թադեւոս Հակոբյանը⁵, Գնել Գրիգորյանը⁶, սակայն սկզբնաղբյուրնե-

¹ Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 45:

² Բ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Քաղաքները եւ արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հտ. II, Երեւան, 1964, էջ 181—182:

³ Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Միջնադարյան կուղպակները եւ դրանց նվիրատվությունները IX—XIV դդ., ՊԲՀ, 1977, №3, էջ 274—276:

⁴ Ս. ԱՎԱԳՅԱՆ, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երեւան, 1978, էջ 84—86, 315:

⁵ Թ. ՀԱՎՈՔՅԱՆ, Անիի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչեւ 1045 թ.), Երեւան, 1980, էջ 92:

⁶ Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին (X—XIV դդ.), Ս. էջմիածին, 2002, էջ 22—30:

րում պահպանված բոլոր տեղեկությունների մեկտեղումով այդ ուշագրավ նյութն առանձին ուսումնասիրության չի արժանացել, ինչը մենք փորձել ենք կատարել ստորեւ:

Վիմագրերում ավելի հաճախ գործածվում է «փողոց» անվանումը, ավելի քիչ՝ «զուկակ» (արաբերեն՝ փողոց), որ նեղ փողոցներ կամ նրբանցքներ էին: Հետաքրքրական է, որ պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին Արծնում հիշատակում է փողոցների այս երկու տեսակը՝ «վաճառոց փողոցք եւ նրբափողոցք»⁷: Դատելով ԺԳ. դ. 70-ական թթ. եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու մի արձանագրությունից՝ կիրակի օրերին Անիի մեծ փողոցները վերածվել են համատարած վաճառանոցի: Այդ վիմագիր հրամանով Մխիթար եպիսկոպոսը ժամանակավորապես արգելում է կիրակնօրյա վաճառքը փողոցներում՝ երկրաշարժի վտանգի պատճառով. «...են՝ Մխիթար եպիսկոպոս Տեղերէցի ի ցասմանէ շարժի աւուրքս բարձաք զկիրակէի վաճառն ի փողոցէ»⁸:

Հարկ է նշել, որ Անիում այժմ էլ երեւում են մի քանի փողոցներ, մասնավորապես գլխավորը՝ վիմագրերից մեկում հիշված Բուն փողոցը (նկ. 1), բայց դրանց ամբողջական ցանցի հատակագիծը պարզ կդառնա միայն քաղաքի համատարած պեղումներից եւ հնագիտական ուսումնասիրությունից հետո:

Փողոցները, որոնք հիշվում են վիմագրերում, որոշ դեպքերում կարելի է մոտավորապես տեղորոշել: Մի մասի անունները դրանց դերի, դիրքի կամ ձևի բերումով են առաջացել, ինչպես օրինակ՝ Բուն փողոց (գլխավոր կամ հիմնական), Վերի փողոց (բարձրադիր), Ծռագուկակ (ծուռ կամ զիգզագ հատվածով), Ս. Առաքելոցի զուկակ (համանուն եկեղեցու մոտ): Սակայն դրանց մեծ մասն անվանակոչվել է այնտեղ գերիշխող արհեստավորական եւ առևտրական շարքերի անուններից, ինչպես՝ Դարբնո փողոց, Նալպնդնոց, Սառաճ փողոց, Բազ փողոց, Կոշկակարոց եւ այլն: Ծանոթանա՞նք սկզբնաղբյուրների տեղեկություններին:

⁷ «Արիստակիսի Լաստիվերտցույ Պատմութիւն», աշխատասիրությամբ՝ Կ. Յուզբաշյանի, Երեւան, 1963, էջ 78: «Նրբափողոց» հիշատակվում է նաեւ Սսում՝ «ի նրբափողոցս քաղաքին Սիսույ» («Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ. դար», կազմեց Ա. Մաթեոսյան, Երեւան, 1984, էջ 434):

⁸ «Դիվան հայ վիմագրության» (այսուհետ՝ ԴՀՎ), պր. 1, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երեւան, 1966, էջ 24: Այս եւ հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են.— Կ. Մ.:

Բուն փողոց

Այս փողոցի մասին հիշատակությունը պահպանվել է Ժ. Գ. Հոռոմոսի վանքի մի վիմագրում, որտեղ նշվում է, որ Աստվածատուրի որդի Առյուծը նվիրել է Անիի Բուն փողոցի վրա իր գնած եւ կառուցած կուղպակները. «Շնորհին Աստուծոյ, ես՝ Առիւծս՝ որդի Ա[ստուա]ծատրո միաբանեցա սուրբ ուխտիս եւ ետու ի յԱնո Բուն փողոցին զիմ գանձագին կուղպակն, որ շինեցի ներքի դեհն քանակից է Աւետեացն Բ. (2) կուղպակ ի կտերն, մէկն՝ ի վերա կուղպակին է, եւ մէկն իւրենն դիմաց, որ դաղլայն է ներքեւ, վասն յիշատակի զուգակցին իմո Համաւորին յանուն մեր պատարագի Քրիստոս»⁹:

Այստեղ շատ հետաքրքրական է նաեւ կուղպակների¹⁰ դիրքի նկարագրությունը: Նախ նշվում է, որ դրանք ներքեւի կողմից (ներքի դեհն) քանակից, այսինքն՝ սահմանակից են Ավետյացի սեփականությունը (հավանաբար դարձյալ կրպակ): Երկու կրպակն էլ երկրորդ հարկում կամ կտուրին են (ի կտերն), որոնցից մեկը մի ուրիշ կուղպակի վրա է («մէկն՝ ի վերա կուղպակին է»), իսկ մյուսը սրա դիմաց է («եւ մէկն իւրենն դիմաց»), որի ներքեւում դաղլան կամ դախլան է¹¹ («որ դաղլայն է ներքեւ»):

Ցավոք, Բուն փողոցի այլ հիշատակություն չի պահպանվել, բայց անունից դատելով՝ այն քաղաքի գլխավոր փողոցն էր, եւ հավանական է, որ քաղաքի Ավագ դռնից սկսվող եւ դեպի քաղաքամեջ եկող ճանապարհն է, որը հասնում է մինչեւ Մանուչեի մզկիթը¹² (Ախուրյանի ձորեզրին), իսկ այնտեղից շարունակվում մինչեւ միջնաբերդ եւ այսօր էլ հստակ տեսանելի է (նկ. 2):

Նշենք նաեւ, որ փողոցի Մանուչեի մզկիթից դեպի միջնաբերդ ձգվող հատվածը 1890-ական թթ.՝ Անիում Նիկողայոս Մառի գլխավորած պե-

⁹ Տե՛ս «Horomos monastery: Art and History (Edited by Edda Vardanyan)», Paris, 2015, էջ 453:

¹⁰ Կուղպակները (կրպակ) հիմնականում փոքր խանութ-արհեստանոցներ էին: Գ. Սարգսյանի բնութագրմամբ՝ «...իրենց բնույթով կուղպակները երկու տեսակ են եղել: Կուղպակ են անվանվել եւ այն հաստատությունները, որոնցում զբաղվել են արհեստով, ու որտեղ արհեստավորը սովորական օրերին վաճառել է իր արտադրանքը, եւ այն կուղպակ-կրպակ-խանութները, որտեղ միայն առեւտուր է կատարվել» (Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 274):

¹¹ Դաղլայն (դախլա — դրամափոխության տեղ), տե՛ս Ս. ԱՎԱԳՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 63:

¹² Բագրատունյաց շրջանում այդ կառույցը, ամենայն հավանականությամբ, կաթողիկոսարանի շենքն էր, որի կողքին մինարե կառուցելով՝ այն մզկիթի է վերածել Անիի Մանուչե ամիրան (1065–1110):

ղումները շրջանում, հնագիտական արշավախմբի անդամները պայմանականորեն կոչել են «Մառի փողոց», եւ դրա լուսանկարով անգամ փոստային բացիկ է տպագրվել (նկ. 3):

Վերի փողոց

Անիի այս փողոցի մասին հիշատակությունը պահպանվել է Վարդաճիժ Վարդյանցի 1218 թ. Հոռոմոսի մի վիմագրում, ըստ որի՝ նա քաղաքի իր գանձագին ունեցվածքից նվիրատվություն է կատարել վանքին. «...ես՝ Վարդաճիժ Վարդեանց, ապաւինեցա ի սուրբ ուխտս, ետու զիմ գանձագին կուղպակն եւ ի ներքեն՝ տակառք, ի յԱնի՝ ի Վերի փողոցին, քանեկից է Տիգրանա»¹³: Վիմագրից պարզ է դառնում, որ Վարդաճիժը նվիրել է Վերի փողոցի իր գնած կուղպակը, որի ներքեւում եղել է «տակառք», այսինքն՝ մառան կամ գինետուն, միաժամանակ նշվում է, որ այն սահմանակից էր Տիգրանի սեփականությանը (հավանաբար դարձյալ կրպակ): Հայտնի է, որ քաղաքի թաղամասերից մեկը նշանավոր մեծատուն Տիգրան Հոռենցի անունից կոչվում էր «Տիգրանանց», հնարավոր է, որ այս վիմագրում հենց այդ թաղամասն է հիշատակված: Վերի փողոց անունը հուշում է, որ այն քաղաքի վերին՝ համեմատաբար բարձրադիր մասում է եղել, որը Սմբատաշեն պարիսպների կողմում է: Այդ մասում այժմ ուրվագծվում է Ավագ դռնով քաղաք մտնող եւ պարիսպներին զուգահեռ՝ դեպի հարավ՝ Գայլիձորի ուղղությամբ ձգվող փողոցը (նկ. 2):

Դարբն փողոց

Այս փողոցի մասին հիշատակվում է Հոռոմոսի ԺԳ. դ. մի ուշագրավ վիմագրում, որն սկսվում է հետեւյալ կերպ. «Հոռոմոսին վանացս հայրենիք, որ ի քաղաքին, այս են...», ապա թվարկվում է քաղաքում գտնվող վանքապատկան սեփականությունը: Դրանց շարքում ոմն Վարհամ նվիրել է Անիում գտնվող կուղպակ. «Վարհամ ետ կուղպակ ի Դարբն փողոցին, մաւտ ի Սուրբ Դրիգորն, եւ պատարագ մատչի յանուն նորա՝ Բ. (2)»¹⁴:

Փաստորեն՝ Դարբն փողոցը Ս. Գրիգոր եկեղեցու մոտ էր: Անիում Ս. Գրիգոր անունով մի քանի եկեղեցի կար, որոնցից ամենախոշորը՝ ԺԱ. դ. սկզբին կառուցված Գագկաշեն Ս. Գրիգորը, նույն դարի կեսերին, հավա-

¹³ Տէս "Horomos monastery", էջ 443:

¹⁴ Անդ, էջ 457:

նաբար երկրաշարժի հետեւանքով, փուլ էր եկել, ուստի այս վիճագրում չէր կարող հիշատակվել: Նշանավորներից մյուսը՝ Ժ. դարի վերջերին կառուցված Պահլավունյաց տոհմի Աբուղամբենց Ս. Գրիգորն էր, որը ցայժմ կանգուն է Ծաղկոցաձորի ափից ոչ հեռու: Հետաքրքրական է, որ Ս. Գրիգոր անունով եկեղեցիների բազմաթիվ լինելը նկատի ունենալով՝ ԺԳ. դ. Բագնայրի վանքի մի նվիրատու նշում է, որ Անիում իր գնած ու վանքին տված տունը հենց Աբուղամբենց Ս. Գրիգորի կողքին էր. «...ես՝ Խաչոտս... ետու... զիմ զգանձագին գտունն՝ մատ ի յԱպուղամբենց Սուրբ Գրիգոր»¹⁵: Հայտնիներից երրորդը 1215 թ. Տիգրան Հոնենցի հիմնած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին ու վանքն էին, որոնք Ախուրյանի ձորի կողմում էին եւ բուն քաղաքից փոքր-ինչ կտրված էին: Ս. Գրիգոր էր կոչվում նաեւ քաղաքի հյուսիսային կողմում՝ պարիսպներից ոչ հեռու գտնվող եւ գրականության մեջ հաճախ «Բախտաղեկի» անունով կոչված եկեղեցին, որի ավերակներն ի հայտ են եկել Ն. Մառի կատարած պեղումների շնորհիվ¹⁶:

Տեղագրությունից ելնելով՝ ավելի հավանական ենք համարում, որ Դարբնո փողոցը հիշատակող վիճագրում նշված է Աբուղամբենց Ս. Գրիգորը, ուստի ենթադրելի է, որ դարբինների կամ մետաղագործների այդ փողոցը գտնվում էր Անիի հյուսիսարեւելյան կողմում՝ Ծաղկոցաձորի ափից որոշ չափով ներս ընկած հատվածում:

Բազ փողոց կամ բազզնոց

Այս փողոցի մասին հիշատակություններ են պահպանվել ԺԳ. դ. արձանագրություններում. առաջինը Անիում՝ Զաքարե հեքիմի թողած վիճագրում, որտեղ նշում է՝ «...ես՝ Զաքարե հեքիմ, որդի Բլ Հասանա... ետու զԲազ փողոցի տունս, կուղպակովս...»¹⁷: Երկրորդ վկայությունը 1209 թ. Բագնայրի վանքում թողել է Խաչերեսի դուստր Մամխաթունը. «...ես՝ Մամխաթունս, դուստր Խաչերեսին, ետու զիմ կուղպակն, որ ի փողոցկտերն է՝ Բազզնոցին, ի վերայ սագոնին, եւ յապարանքն...»¹⁸: Երրորդ հիշատակությունը պատկանում է Ալեքս վաճառականին, որը 1271 թ. Բագնայրի վանքին նվիրել է

¹⁵ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Բագնայրի վանքի արձանագրությունները, «Վարձք», 2013, №9, էջ 23:

¹⁶ Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Անի. եկեղեցական կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. էջ-միածին, 1997, 161–167:

¹⁷ ԴՀՎ, պր. I, էջ 68: Արձանագրության քարը գտնվել է Ախուրյանի կիրճում, հավանաբար ընկել է ձորափին գտնված մի եկեղեցու պատից:

¹⁸ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 21: Ըստ Գ. Գրիգորյանի՝ «սագոն»-ը տանիք իմաստով է գործածված (Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 27):

Անիի Բազազ փողոցի մի կողպակ. «...ես՝ Ալէքս վաճառական, որդի Ղազարու... էտու նվեր ի Բազազ փողոցին կողպակ մի...»¹⁹:

Անունը վկայում է, որ Բազզնոցը «բազազների» (բազզ — արաբերեն՝ կտավ), կտորեղենի, գործվածքեղենի, կերպասագործների ու ջուլհակների փողոց եւ թաղ է եղել: Վերը բերված երկրորդ վկայությունից երևում է, որ այն ունեցել է նաեւ երկհարկ կրպակներով հատված, որը բնորոշվում է «փողոցկտեր» անունով (կտուրներով անցնող փողոց): Այս անվանը կանգրադառնանք ստորեւ:

Թեեւ Բազ փողոցի կամ Բազզնոցի մասին հայերեն երեք վկայություն ունենք, սակայն դրանք տեղորոշման համար որեւէ հուշում չեն պարունակում: Հարցը պարզելուն կարող է նպաստել Անիի վերջին՝ շաղապյան ամիրա Սուլթանի՝ ԺԲ. դարի երկրորդ կեսին Աբուլ Մուամրան մզկիթի վրա թողած պարսկերեն արձանագրությունը, որով նա սահմանում է քաղաքում բամբակի ու բամբակեղեն գործվածքների վաճառքի տարածքը. «Մենք բամբակի ու բամբակեղեն գործվածքի վաճառքը թույլատրեցինք այստեղից, որտեղ գտնվում է Աբուլ Մամրան մզկիթը, մինչեւ Սեբիլ փողոցի կողպակը: Մենք կարգադրեցինք առեւտուրն այստեղ կազմակերպել»²⁰: Այս տեղեկությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Բազ փողոցն անցել է քաղաքի կենտրոնական մասում գտնվող Աբուլ Մամրան մզկիթի մոտով, որի մի մասը (մինչեւ «Սեբիլ» կոչված փողոցը), ամիրայի վերոնշյալ հրամանով, հատկացվել է բամբակեղենի վաճառքին: Բայց խնդիրն այն է, որ Անիի Ավազ դռնից սկսվող եւ մինչեւ միջնաբերդ ձգվող Բուն փողոցն է անցնում Աբուլ Մուամրան մզկիթի մոտով: Հետեւաբար, հնարավոր է, որ հենց այդ փողոցի մի հատվածն է, որ, իր առեւտրական նշանակությամբ պայմանավորված, կոչվել է նաեւ Բազ փողոց կամ Բազզնոց, կամ էլ վերջինս առնվազն եղել է այդ կողմերում:

Սեբիլ փողոց

Ինչպես վերը տեսանք, «Սեբիլ փողոց» անվանումը պահպանվել է Անիի Սուլթան ամիրայի ԺԲ. դարի վերջերին Աբուլ Մուամրան մզկիթի

¹⁹ Կ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ, Հայերէն արձանագրութիւնք Անույ, Բազնայրի եւ Մարմաշինու, Պարիս, 1931, էջ 179—180:

²⁰ Տէս Ա. Т. Гюзальян, Персидская надпись Кей-Султана Шеддади в Ани, Сборник академику Н. Я. Марру, Москва—Ленинград, 1935, էջ 633:

վրա թողած պարսկերեն արձանագրության մեջ, որտեղ, ըստ Ն. Գյոզալյանի հրատարակության, նշվում է, թե բամբակեղենի առևտրով զբաղվողները պետք է այդ բանն անեն մզկիթից մինչև Սեբիլ փողոցի կրպակն ընկած հատվածում: Սակայն հարկ է նշել, որ արձանագրության այդ հատվածի այլ ընթերցում է առաջարկել Հ. Փափազյանը. «Սեբիլ փողոցի կրպակ»-ի փոխարեն՝ «Կոստանդինի խանութ»²¹: Դժվարանում ենք ասել, թե իրանագետներից որի ընթերցումն է ճշգրիտ: Այնուամենայնիվ, եթե ընդունենք որ նշված է «Սեբիլ փողոց», ապա հայերենում նման բառ չկա, եւ կարելի է կարծել, որ այն հայերեն որեւէ անվան թարգմանություն է, իսկ այդ դեպքում բառի նշանակություններից մեկը «բեղ»-ն²² է, բառացի՝ «Բեղի փողոց»: Նման անվանումն առաջին հայացքից տարօրինակ է թվում, սակայն եթե հիշենք, որ ԺԱ. դարի վերջերից եւ ԺԲ. դարում Անիում հայտնի տոհմերից մեկը, որի հիմնադիրը Բեխ անունով մի համարձակ մարդ էր, Բեխենց անունն էր կրում²³, որը, ի դեպ, հենց Անիի վիմագրերում պահպանվել է նաեւ որոշ տեղանունների մեջ, ինչպես՝ Բեխենց վանք, Բեխենց մեծ արտ²⁴, ապա տարօրինակ չպետք է լինի, եթե քաղաքում լիներ նաեւ այդ տոհմի անունով կոչված Բեխենց փողոց, անուն, որը հայերենից թարգմանվելու դեպքում կարող էր դառնալ «Սեբիլ փողոց»: Եթե Անիում իրոք եղել է նման փողոց (նկատի ունենք արձանագրության՝ Ն. Գյոզալյանի ընթերցման հավաստիությունը), ապա այն հատվել է քաղաքի Աբուլ Մուամրան մզկիթի մոտով անցնող Բուն փողոցի հետ:

Փողոցկտեր

Այս անվանումը հիշատակվում է երկիցս. 1209 թ. Մամխաթունի՝ Բագնայրի վանքում թողած, վերը բերված արձանագրության մեջ՝ «...ետու զիմ կուղպակն, որ ի Փողոցկտերն է՝ Բազգնոցին...»²⁵: Երկրորդը նույն

²¹ Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ, Այգիներն ու այգետեղերը ըստ հայերեն եւ պարսկերեն կալվածագրերի, ԼՀԳ, 1982, №1 էջ 78–79:

²² سبيل [sabil] «ուղի, ճանապարհ» արաբական ծագման բառ է, կա նաեւ պարսկերենում: Նույն գրությամբ, բայց sibil արտասանությամբ՝ բառը նշանակում է «բեղ», «Բեղի փողոց» (բացատրությունը իրանագետ, գոկտոր Վարդան Ոսկանյանի, որին շնորհակալություն ենք հայտնում.— Կ. Մ.):

²³ Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Անիի քաղաքացիները (քաղաքային տոհմեր), «էմիածին», 2020, 2., էջ 53–55:

²⁴ ԴՀՎ, պր. 1, էջ 47, 63:

²⁵ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 21:

վանքի՝ Վահրամ Զեչկանցի 1233 թ. վիմագրում է, ուր նշվում է. «...եստու զիմ գանձագին կուղպակն, ի Փողոցկաերն, որ ի Թորոսոնց կուղպակին վերա է, եւ զայն տունն, որ Սեւթենց հմնակից է, եւ ի վերայն կուղպակն եմ շինած»²⁶: Գ. Գրիգորյանը, անդրադառնալով այս անվանը, գտնում է, որ «Փողոցկաերն Անիում առանձին փողոց չէր: Այդպես կարող էր կոչվել քաղաքի տարբեր մասերում գտնվող հարթ տանիքներով տների այն շարքը, որոնց կտուրներին կառուցվել էին ուրիշ շինություններ»²⁷:

Այն, որ «Փողոցկաերն» կտուրների վրա տեղակայված կրպակների շարք է նշանակում, կասկածից վեր է: Սակայն չի կարելի ասել, թե քաղաքի որ մասում երկհարկանի տուն ու կրպակ կար, կոչվում էր փողոցկաեր²⁸: Անվան «փողոց» բաղադրիչն արդեն իսկ վկայում է, որ դա քաղաքում մի որոշակի վայր էր, մեր կարծիքով՝ հենց Բազ փողոցի մի հատվածը, որտեղ երկրորդ հարկում գտնվող կրպակաշարքն զգալի տեղ էր զբաղում, ուստի հատուկ անունով կոչվել է Փողոցկաեր:

Սառան փողոց

Անիի համետագործների կամ թամբագործների այս փողոցի մասին Բագնայրի եւ Արջոառիճի վիմագրերում երկու վկայություն ունենք: Առաջինը Շարափշահի կին Թագուհու 1234 թ. նվիրագիրն է, որտեղ ասվում է. «...եստու խաչ մեծածախ եւ Աւետարան, Սառան փողոցին կուղպակ՝ ի վեր, Շիրակուանին մարգն, որ Ճլուտ կոչի»²⁹: Ուշագրավ է, որ նվիրաբերված կուղպակի տեղը ցույց է տրվում ոչ միայն փողոցի անվան հիշատակով, այլեւ նշվում է, թե այն փողոցի վերին մասում էր գտնվում: Երկրորդ արձանագրությունը պատկանում է ոմն Շնորհավորիկին (վիմագրում՝ Շնահուորիկ) եւ Գեւորգին, որոնք ԺԳ. դ. Արջոառիճի վանքին են նվիրել Անիում իրենց պատկանած «Սառան փողոցին կուղպակն»³⁰:

²⁶ Անդ, էջ 33:

²⁷ Գ. Գրիգորյան, նշ. աշխ., էջ 27:

²⁸ Անիում երկհարկանի տներ ու կուղպակներ նշվում են բազմաթիվ արձանագրություններում, սակայն դրանք չեն կոչվում Փողոցկաեր: Օրինակ՝ Բագնայրի մի վիմագրում կարդում ենք. «...ես՝ Խաչերեսս՝ որդի Աբրահամու Լաւոեցի, ետու զիմ գանձագին եւթն կուղպակն ի շարի՝ վեց ի վերեն եւ մին ի ներքեն՝ մզթին ընդդէմ, եւ երեք տուն ի ներքսեն» (Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 21, բնագրի բառանշատման ճշգրտումը մերն է.՝ Կ. Մ.):

²⁹ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, նշ. աշխ., 30:

³⁰ Ն. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Տեղագրությունը ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 191—192:

Նալպնդնոց

Անիի պալատարների փողոցի մասին վկայություն է պահպանվել Բագնայրի 1230-ական թթ. մի վիմագրում, որտեղ Շարափշահի դուստր Թալիկ Թագուհին հայտնում է, որ այդ փողոցի իր կուղպականուց (կրպակների շարքից) երկու կուղպակ է նվիրել Բագնայրի վանքին. «...ես՝ Թալիկ Թագուհի, դուստր Շարափշահի, ետու երկու կուղպակ յիմ կուղպականոյն, որ ի Նալպնդնոցին»³¹: Քանի որ ձիերի եւ ընդհանրապես գրաստի պալատելը կապվում է ճանապարհ ելնելու գործողության հետ, կարելի է ենթադրել, որ Անիի Նալպնդնոցը գտնվել է քաղաքային գլխավոր մուտքերից մեկի մոտակայքում:

Կոշկակարոց

Անիի կոշկակարների փողոցի մասին հիշատակություն է պահպանվել մեծահարուստ քաղաքացի Առյուծ Հոգեւորյանցի արձանագրություններից մեկում: 1251 թ. Հոռոմոսի վանքում նա վերականգնել է մոնղոլների գործած ավերածությունների պատճառով խափանված ջրագիծը, նվիրել Անիում գտնվող իր սեփական (հայրենի) կուղպակը՝ Կոշկակարոց փողոցում, եւ մի պարտեզ: Վիմագրում այդ մասին ասվում է. «Կաման Աստուծոյ, ես՝ Առիւծս Հոգեւորեանց... բերի զջուրս, զոր տաթարովս խուպանեալ էր, եւ տվի ընծա զհայրենի զիմ կուղպակն, որ ի Կաշկակարոցին, քանակից է վերի դեհն Տիգրանա...»³²:

Այստեղ նշվում է, որ կուղպակը վերելի կողմից (վերի դեհն) կից է Տիգրանի սեփականությանը, ամենայն հավանականությամբ՝ կրպակին: Ենթադրելի է, որ խոսքը Տիգրան Հոռոմոսի մասին է, որը կարող էր անշարժ գույք ունենալ քաղաքի տարբեր մասերում, սակայն որոշ տվյալներից դատելով՝ նրա ազդեցության ներքո գտնվող տարածքները 1215-ին իր հիմնած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի հարակից շրջանն էր (քաղաքի արեւելյան անկյունամասում), որը վիմագրերում կոչվում է «Տիգրանանց»: Հնարավոր է, որ Կոշկակարոցը քաղաքի այս մասում է եղել:

Գդակկոց

Անիում գլխարկագործների թաղի մասին հիշատակություն է պահպանվել Շապադին Անեցու 1348 թ. վիմագրում: Նա հայտնում է, որ

³¹ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 30:

³² Տէս «Horomos monastery», էջ 461—462:

եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցուն է վերադարձրել քաղաքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որ մինչ այդ (Գրիգոր Ա. Մագիստրոս եպիսկոպոսի կողմից) նրանից վերցվելով՝ տրվել էր Մարմաշենի վանքին: Շապաղինն այդ բանն անելու համար վճարել է 700 սպիտակ (արծաթ դրամ), միաժամանակ Ս. Առաքելոցին նվիրատվություններ է արել, որոնց թվում՝ Ամիր Հասանից իր գնած մի կուղպակ. «...մէկ կուղպակ, որ ի յԱմիր Հասանա գնել էի Գդակկրոցի, խանապարի դռան դիմաց է»³³:

Թեպետ բնագրում նշված է «Գդակկրոց», բայց քանի որ հաջորդ բառը խանապարի փոխարեն նշված է «խանապարի», կարծում ենք, որ գործ ունենք միջնաձևակ «ա»-ի կրճատման հետ (երկրորդ դեպքում՝ «ը»-ի փոխման), եւ ճիշտ ձևը պետք է լինի Գդակկարոց, ինչպես որ վերը նշված կոշկակարների թաղի անվան դեպքում է՝ Կոշկակարոց:

Խանապարները մեծ իջեւանատներ էին: Այս վկայությունից կարելի է ենթադրել, որ Շապաղինի՝ Ամիր Հասանից ձեռք բերած կուղպակը գտնվել է Գդակկարոց փողոցում եղած խանապարի դռան դիմաց:

Կատանոց

Անիի նշանավոր մեծատուն Տիգրան Հոնենցը 1213 թ. Անիի Մայր տաճարի գետնախարիսխը (վիմագրում՝ «զաշտիճաներս») նորոգելու արձանագրության մեջ նշում է նաեւ նվերներ, որոնցից առաջինն իր գնած կուղպակն է Կատանոցում. «...ետու նուէրք ի Սուրբ Կաթողիկէս զիմ գանձագին կուղպակն, որ ի Կատանոցին է»³⁴:

Ղ. Ալիշանը Կատանոցի մասին նշում է. «...թուին դերձակք լայն զգեստից՝ «քիւտատ» կոչեցելոց ի Պարսից»³⁵, որը, կարծում ենք, պետք է ընդհանրացված կերպով համարել դերձակների փողոց եւ թաղ: Ինչպես տեսանք, քաղաքում կային կոշիկ եւ գլխարկ կարողների փողոցներ (թաղեր)՝ Կոշկակարոց, Գդակկարոց, բնական է, որ պետք է լինեն նաեւ հագուստ կարող դերձակների թաղ: Ժ-Պ. Մահեի կարծիքով՝ Կատանոցը հարկեր ունեցող տների թաղ էր³⁶:

³³ ԴՀՎ, պր. I, էջ 29:

³⁴ Անդ, էջ 34: Մյուս նվերներն են՝ ձեռագրեր եւ արծաթե սկիհներ:

³⁵ Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Շիրակ, էջ 89:

³⁶ S'eu J.-P. Mahé, Le testament de Tigran Honenc': la fortune d'un marchand arménien d'Ani aux XIIe—XIIIe siècles, Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 2001, 145—3, էջ 1332:

Փոլկարարոց

ԺԳ. դ. ոմն Բունիկ Մխիթարիչի հետ Արջոռոտին է նվիրել կուղպակ եւ նրա ներքեւի հարկի տունը. «Փոլկարարոց կուղպակն եւ տունն ի ներքեւն»³⁷: «Փոլկարարոց»-ը Ս. Ավագյանը բացատրում է որպես «արծաթագործ-ոսկերիչների շարք»³⁸: Պետք է ասել, որ այս վիմագիրը բառացի հասկանալու դեպքում կուղպակի մասին տպավորություն է ստեղծվում, որ այն արծաթագործական-ոսկերչական էր: Նկատենք, որ Անիի ու շրջակայքի վիմագրերում հիշատակվող ոչ մի կուղպակի դեպքում չի նշվում նրա բնույթը, լավագույն դեպքում՝ այն փողոցը (թաղը), որտեղ այն գտնվում էր: Դա մեզ թույլ է տալիս ենթադրել նրա տեսակը: Հետեւաբար, կարծում ենք, ճիշտ է իրողությունը նույն կերպ ընդունել նաեւ այս դեպքում՝ «Փոլկարարոցը» համարելով այն փողոցը կամ արհեստավորական շարքը, որի վրա գտնվում էր նշված կուղպակը:

Տիգրանանց

Տիգրան Հոնենցի՝ ինչպես իր կառուցած, այնպես եւ այլ եկեղեցիներին արված նվիրատվություններից երեւում է, որ նա նշանակալից անշարժ գույքի է տիրապետել Անիում: Վիմագրերում ակնարկներ են պահպանվել այն մասին, որ քաղաքի մի հատվածը կամ մի փողոց կոչվել է Տիգրանանց: Դա հավանաբար եղել է քաղաքի հարավարեւելյան մասում՝ Գայլիձորի կողմերում, որտեղ նաեւ Հոնենցի 1215-ին հիմնած վանքն էր: Այդ մասին է վկայում Շեխենց խաչոտի 1221 թ. հոկտեմբերի վիմագիրը, որտեղ նշում է, թե վանքին նվիրած է իր հայրենի տները «ի մայրաքաղաքին է, ի յԱնի, մատ ի Տիգրանանց, ի դուռնն»³⁹:

Նշենք եւս երկու հիշատակություն. 1218 թ. Հոռոմոսին նվիրատվություն կատարած Վարդյանց Վարդաճիժը հայտնում է, որ տվել է Անիում իր գնած կուղպակը եւ նրա ներքեւի գինետունը (տակառք), որը Վերի փողոցում է եւ սահմանակից (քանեկից) Տիգրանին պատկանող տարածքին. «...ետու զիմ գանձագին կուղպակն եւ ի ներքեւն՝ տակառք, ի յԱնի ի Վերի փողոցին, քանեկից է Տիգրանայ...»⁴⁰: 1251 թ. Առյուծ Հոգեւորյանցի՝

³⁷ Ն. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 191–192:

³⁸ Ս. ԱՎԱԳՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 86:

³⁹ Ն. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 210:

⁴⁰ ՏԷՄ “Horomos monastery”, էջ 443:

Հոռոմոսին նվիրաբերած կուղպակի տեղն էլ է նշվում. «...կուղպակն, որ ի Կալկակարոցին, քանակից է վերի դեհն՝ Տիգրանայ...»⁴¹: Առաջին վկայությունից կարելի է ենթադրել, որ Վերի փողոցը հասնում էր մինչև Տիգրանանց թաղը, որը համապատասխանում է պարիսպներին զուգահեռ ձգվող այդ փողոցի մեր տեղորոշմանը (նկ. 1):

Ծռագուկակ

Այս փոքր փողոցի մասին հիշատակություն է պահպանվել Խժկոնքի վանքում՝ Շեխենց տոհմից Խաչոտի 1221 թ. վիմագրում: Այնտեղ ասվում է, որ նա եւ իր կինը՝ Ավագտիկինը, վանքին նվիրել են իրենց հայրենի տները, որն Անիում Գոգոնց Ս. Սարգիս եկեղեցու դիմաց էին, եւ մի կուղպակ՝ Ծռագուկակ կոչված փողոցի վրա. «...ես՝ Խաչոտս Շեխեանց եւ ամուսին իմ՝ Աւագտիկին, միաբանեցաք սուրբ ուխտիս Խժկանից եւ տուաք զմեր հայրենի տներն, որ ընդդէմ Գոգոնց Ս(ուր)բ Սարգսի է, եւ կուղպակն, որ ի վերա Ծռագուկակին է»⁴²:

Երկրորդ անգամ այս փողոցը հիշվում է Ալեքս վաճառականի՝ 1266 թ. Հոռոմոսում թողած վիմագրում, որտեղ նշվում է նրա գնած ու վաճառած նվիրած կուղպակի մասին. «...ես՝ Ալեքս որդի Ղազարա եւ ամուսին իմ՝ Մլըքսթի, միաբանեցաք Սուրբ Յովանէսի եւ գնեցի կուղպակ ի Ծռագուկակին եւ ետու ընծա ի սուրբ ուխտս»⁴³: Յավոք, այժմ տեղորոշման հնարավորություն չկա, բայց փողոցի անունը ցույց է տալիս, որ այն թեքություն է ունեցել կամ ծուռումուռ է եղել: Միաժամանակ այս վկայությունները ցույց են տալիս, որ «զուկակները» այնքան էլ նեղ կամ երկրորդական փողոց չեն եղել, քանի որ նրանց վրա գտնվել են կուղպակներ:

Առաֆելոց եկեղեցու զուկակ

1201 թ. Բագնայրի վիմագրում Դվալի որդի Մխիթարը նշում է, որ վաճառել է նվիրել իր ինչքը, որը գտնվում էր Անիի Ս. Առաքելոցի զուկակի վրա: Յավոք, արձանագրությունը թերի է պահպանվել, եւ հստակ չէ, թե ինչ է նվիրաբերվել, բայց այն գտնվել է «...ի Ս(ուր)բ Առաֆելոց

⁴¹ Անդ, էջ 461—462:

⁴² Ն. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 210:

⁴³ ՏԷՍ՝ “Horomos monastery”, էջ 467:

զուկակին»⁴⁴։ Այս փողոցի տեղորոշման համար պետք է նկատի ունենալ, որ Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցին ու նրա հարավային կողմում գտնվող գավիթը քաղաքում ուշագրավ դիրք ունեն։ Բանն այն է, որ ԺԱ. դարում կառուցված եկեղեցին քաղաքի միջնամասում՝ խիտ բնակեցված հատվածում է, այդ պատճառով նրա գլխավոր մուտքն արեւմտյան կողմում չէ (ինչպես սովորաբար լինում է եկեղեցիներում), այլ միայն՝ հյուսիսային եւ հարավային։ ԺԲ. դարում գավիթը կառուցել են եկեղեցուց հարավ, իսկ վերջինիս շքամուտքը՝ արեւելյան կողմում։ Ստացվել է եզակի պատկեր. գավթի շքամուտքը, որով մարդիկ ներս են մտել ու հարավային դռնով անցել դեպի եկեղեցի, եւ եկեղեցու խորանը նույն կողմում են։ Անկախ այն բանից, թե Ս. Առաքելոցի զուկակը կառուցյաների որ կողմով է անցել, կարելի է ենթադրել, որ հասել է մինչեւ գավթի շքամուտքը։

Հատեցոնց զուկակ

Տիգրան Հոնենցի 1215 թ. կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինարարական արձանագրության մեջ նշվում են բազմաթիվ նվիրատու-վուժյուններ, այդ թվում՝ «...բոլոր տներ՝ Հատեցոնց զուկակի»⁴⁵։ Այստեղ «Հատեցոնց»-ը հավանաբար տոհմանուն է, եւ զուկակը կոչվել է այդտեղ բնակվող գերդաստանի անունով, բայց չպետք է բացառել «հատանող» (մանրող, աղացող) նշանակությամբ որեւէ արհեստի հետ կապը։

Այսքանն են տեղեկություններն Անիի փողոցների մասին։ Ինչպես տեսնում ենք, դրանք պահպանվել են բացառապես վիմագրերում։

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Անիի փողոցների մեզ հայտնի անվանումներն են՝ «Բուն փողոց», որն սկսվում է քաղաքի Ավագ դռնից եւ քաղաքի կենտրոնական մասով անցնելով՝ հասնում է մինչեւ Մանուչեի մզկիթը, այնտեղից շարունակվելով՝ դեպի միջնաբերդ։ Մյուսը՝ «Վերի փողոցը», որը գտնվել է քաղաքի բարձրագույն մասում եւ անցել է պարիսպներին զուգահեռ։ Հաջորդ անվանումներում շեշտված են այն արհեստները կամ առևտրական շարքերը, որոնք գերիշխել են տվյալ փողոցներում, մասնավորապես՝ «Դարբնո փողոց»՝ դարբինների, «Բազ փողոց (Բազզնոց)»՝ կտորեղենի, գործվածքեղենի, ջուլհակների փողոց, «Սառաճ փողոց»՝ թամբագործների, «Նալպնդնոց»՝ պայտարների, «Կոշ-

⁴⁴ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 23։

⁴⁵ ԴՀՎ, պր. 1, էջ 63։

կակարոց»՝ կոշկակարների, «Գդակկրոց»՝ գդակագործների, «Կատտնոց»՝ դերձակների, «Փոլկարարոց»՝ ոսկերիչների: Քաղաքի մի հատված եւ տեղի փողոցը կոչվել են «Տիգրանանց»՝ նշանավոր մեծահարուստ Տիգրան Հոնենցի անունով: Հիշատակվող փոքր փողոցները կամ զուկակներն են՝ «Ծռագուկակը», Ս. Առաքելոց եկեղեցու եւ «Հատեցոնց» զուկակները: Հասկանալի է, որ վաճառաշահ Անիի փողոցների եւ առեւտրական շարքերի երբեմնի ամբողջական պատկերը շատ ավելի ընդարձակ ու հարուստ է եղել, սակայն այն, ինչ հայտնի է այսօր, չափազանց կարեւոր ու նշանակալից է, քանի որ միջնադարյան որեւէ այլ հայկական քաղաքի մասին մենք չունենք այս ծավալի տեղեկություններ:

РЕЗЮМЕ

В эпитафических надписях церквей средневековой столицы Армении Ани и близлежащих монастырей сохранились сведения о различных городских сооружениях, церквях, магазинах, гостевых домах, а также улицах. В статье представлены все данные первоисточников об улицах Ани, а также произведена локализация некоторых из них. В надписях чаще всего встречается название улица («փողոց»), а в случае узких улиц или переулков используется арабское название «зукак» («զուկակ»), что также означает «улица».

Одно из известных названий улиц Ани — «Бун» (Основная улица, «Բուն փողոց»), которая начинается от Главных ворот, проходит через центральную часть города и доходит до мечети Манучэ (ее хорошо видно и сегодня). Другая, «Верн» (Верхняя улица, «Վերի փողոց»), находилась в верхней части города, проходила параллельно городским стенам. В других названиях подчеркиваются ремесла, которые доминировали на улицах. Среди них: «Дарбно» («Դարբն փողոց») — улица кузнецов; «Баз» («Բազ փողոց») — улица сукна, текстиля, ткачества; «Сарач» («Սարաճ փողոց») — шорников; «Налпндноц» («Նալվնդնոց») — подковщиков; «Кошкакароц» («Կոշկակարոց») — сапожников; «Гдаккроц» («Գդակկրոց») — шляпников; «Каттноц» («Կատտնոց») — портных; «Полкарароц» («Փոլկարարոց») — ювелиров. Часть города была названа «Тигрананц» в честь известного богатого горожанина Тиграна Хоненца. В статье упомянуты также улочки или «зукаки». Это «Цразукак» («Ծռագուկակ») — кривая улица, зукак церкви Св. Апостолов и «Хатецонц»

Նկ. 1. Անիի Բուն փողոցի հատված՝ կրտսակների (խամուր-աբեստամոնցների) շարքով: Հեղինակ՝ Մայր տանյան Է (լուսանկարը՝ Կ. Մաթևոսյանի, 2012 թ.):

Նկ. 2. Անին վերևից, Ավագ դոնից (1) դեպի Բաղաբի կենտրոն եկող ճանապարհը
Ենթադրաբար Բուն փողոցն է, իսկ նույն դոնից դեպի հարավ՝ պարիսպներին զուգահեռ
անցնողը՝ Վերի փողոցը:

Նկ. 3. Անիի Բուն փողոցի մի հատվածը՝ նոր շրջանում պայմանականորեն «Մառի
փողոց» կոչված (փոստային բացիկ, 1909 թ.):

(«Հաւնիցն»), получившее свое название, вероятнее всего, от имени проживающей там семьи. Помимо армянских надписей, название одной из улиц упоминается и в персидской надписи мечети Манучэ — «улица Себиль».

SUMMARY

Epigraphic inscriptions of the churches of the medieval Armenian capital Ani and nearby monasteries provide information about various city buildings, churches, shops, guest houses, as well as streets. The article presents all the data of primary sources about the streets of Ani, as well as the localization of some of them. In the inscriptions, the most common name is street («փողոց»), and in the case of narrow streets or bystreets, the Arabic name “zukak” is used, which also means “street”. One of the famous names of the streets of Ani is “Boun” (Main street), which starts from the Main Gate, passes through the central part of the city, and reaches the Manuche Mosque (it is clearly visible today). Another street called “Veri” (Upper Street) was located in the upper part of the city, running parallel to the city walls. Other street names emphasize the crafts, which were dominant among those streets’ dwellers. In particular, “Darbno street”— street of blacksmiths, “Baz street”— street of cloths, textiles and weaving, “Sarach street”— street of saddlers, etc. Part of the city was named “Tigranants” after the famous wealthy city dweller Tigran Honents. The streets or zukaki mentioned in the article are Tsrazukak, which means a crooked street, the zukak of the Church of the Holy Apostles, and Hatetsonts. The latter, most likely, was named after a family living there. In addition to Armenian inscriptions, the name of one of the streets — “Sebil street”, is also mentioned in the Persian inscription of the Manuche mosque.

